

УДК

027.54(477-25)НБУВ:025.171:[930.25:27-

526.65(477=411.16)]Щербаківський

Котляр Євген Олександрович,

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7698-418X>,

кандидат мистецтвознавства, професор, завідувач,

кафедра монументального живопису,

Харківська державна академія дизайну і мистецтв,

Харків, Україна

e-mail: Eugeny.kotlyar@gmail.com

ПОВЕРНУТА СПАДЩИНА: ЄВРЕЙСЬКІ НАДГРОБКИ З АРХІВУ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Розглянуто матеріали фонду Данила Щербаківського з наукового архіву Інституту археології НАНУ, присвячені дослідженню єврейських надгробків на теренах України у 1900-ті – 1920-ті рр. Встановлено, що це перша наукова розвідка з єврейської меморіальної пластики. Критично осмислений науковий метод вченого щодо дослідження типології та іконографії цих пам'яток.

Ключові слова: єврейська спадщина, надгробки, дослідження, Данило Щербаківський, Науковий архів Інституту археології НАНУ

Велика наукова спадщина славетного українського мистецтвознавця Данила Михайловича Щербаківського (1877–1927), яка зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України (Фонд 9) містить численні рукописні та візуальні матеріали з єврейського мистецтва, що стали безцінним фондом пам'яті зниклої художньої традиції й науковою базою для сучасників. Серед цього шару окреме місце займають дослідження єврейських надгробків – *мацев*, що відклалися в його архіві у вигляді багатьох підписаних та анонімних світлин і замальовок окремих стел і сюжетів різьблення в щоденниках і бібліографічних картках, аналітичних таблицях та порівняльних малюнках. Вони

демонструють прагнення вченого вникнути в типологію форм і сюжетів. За часом ці матеріали охоплюють два десятиліття, починаючи з досліджень Київщини (1906), потім Поділля (1908) й Волині (1910). Їх доповнюють матеріали, зібрані під час Першої світової війни на Буковині і в Галичині. Верхня межа пов'язана з часом останньої експедиції 1926 р. на Поділлі й Волині, куди Щербаківський поїхав вже авторитетним і визнаним вченим. Саме в цьому році вчений приділив єврейським пам'яткам і надгробкам зокрема, особливу увагу: серед 120 світлин, зроблених з цих пам'яток, більше 90 репрезентують надгробки з єврейських цвинтарів Славути, Шепетівки, Ізяслава, Ямполья, Корниці, Білгородки, Озаринців та Могильова-Подільського.

У своєму архіві Д. Щербаківський також залишив рукопис «Уривки з роботи “Єврейські надгробки”» (НАІА. Ф. 9. С. 74), який складається з плану роботи і змістовних частин. Окремі сторінки цієї праці випадають із загальної нумерації, а деякі сюжети написані неодноразово з численними правками і варіаціями. Все це змусило чітко структурувати «уривки» у відповідності з планом і логікою викладу матеріалу, що сформувало зв'язний текст та унаочнило дослідницький метод автора. Він включає: опис значення надгробків, традицію та історіографію вивчення, аналіз форм стел, сюжетів і стилістики зображень. Вчений обмежується дослідженням іконографії окремих мотивів і частково їх генези, не занурюючись у семантику та локальні особливості. Для тогочасної науки й українських вчених, відрізаних від глибоких основ розуміння єврейської культури, герменевтика цього мистецтва була недоступною. За словами вченого, навіть самі єврейські майстри вже не розуміли походження і значення багатьох архаїчних сюжетів крім обмеженого набору найпоширеніших мотивів.

Дослідження семантики зображень на *мацевях* почалося лише через півстоліття після Щербаківського. Але вчений випередив цей час на багато десятиліть, намагаючись вперше вибудувати типологічний розбір пам'яток єврейської меморіальної пластики. Цінність його напрацювань заснована на великому корпусі світлин, зроблених вченим з пізніше втрачених оригіналів. Ідентифікувати ці світлини здебільшого проблематично: із загальної кількості у

170 одиниць нерідка зустрічаються дублікати різної якості; лише невелика частина знімків підписана та ідентифікується за записними книжками вченого. Це містечка Черкащини, Вінниччини, Івано-Франківщини й Буковини. Стара нумерація світлин чітко відповідає тієї сигнатурі, яку сам Щербаківський використовує у своїй чернетці та малюнках надгробків.

Датування тексту рукопису встановити важко, але можна припустити, що він був заснований на ранніх експедиціях Щербаківського 1906–1910-х рр., зроблених до і під час Першої світової війни. Матеріали експедиції 1926 р. було опрацьовано пізніше, однак, очевидно, що загальна картина була накладена на той досвід, який вчений отримав у попередній період. Окрім рукопису та світлин Щербаківський додає до тексту чотири аркуші з замальовками, які можна вважати аналітичними таблицями. У першому з них автор наводить понад 30 схематичних зображень форм стел: прямокутних, напівциркульних, зі скошеними або заокругленими краями. Зауважимо, що вченого цікавить не тільки форма каменю, а й також співвіднесеність верхньої частини надгробка з сюжетною різьбою і нижньої – з епітафією. Ця частина оформлялася як бордюр з архітектурно-орнаментальним декором, на який зацентровано увагу в замальовках. Вчений фіксує форми колон і капітелей, характерну рослинну або плетену орнаментику. Другий аркуш присвячений переважно формі *менор* – семисвічників, де автор відображає різноманітне сплетіння канделябрів, намагаючись простежити складне витончене плетиво, а також форми чашок та полум'я. Серед зарисовок зустрічаються не тільки *менори*, але й восьмисвічник і потрійні світильники, нерідко з птахом, левом або оленем, зображеним з одного з боків. У більшості випадків автор малює тільки одне з парних зображень, які фланкують світильник. В такий спосіб він замальовує і *менори*, економлячи власний час. На третьому аркуші панують різноманітні зображення вазонів та кошиків з в'юнкими квітами, біля яких часто зображені птахи і тварини. Частий мотив малюнків – це птах, що сидить на квітці або клює її пагони. Останній, четвертий аркуш знов збирає воедино різні форми надгробків і типи зображень у верхній частині стели. Тут бачимо птахів навколо вазону, рослинні розетки,

поодинокі та парні фігурки левів, різні за абрисом поля для епітафій та орнаментальні мотиви. Усі надгробки пронумеровані, і ці числа відповідають старій сигнатурі на світлинах, проставленої безпосередньо вченим.

Наукову працю Данила Щербаківського щодо вивчення єврейських надгробків важко вважати завершеною. Вчений зробив спробу осмислити в малюнках і текстах цілу галузь єврейського традиційного мистецтва на підставі зібраної ним колекції, передбачаючи майбутні дослідження. Незважаючи на те, що він був далеким за своїм походженням від глибокого дослідження єврейського мистецтва, він вдало застосував власну методику «наукової поїздки», яку розробив для багатьох інших своїх досліджень з українського мистецтва, і яка стала чудовою базою для його послідовників.

UDC 027.54(477-25)НБУВ:025.171:[930.25:27-526.65(477=411.16)]Щербаківський

Yevgen Kotlyar,

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7698-418X>,

Candidate of Art History, Professor, Head,

Department of Monumental Painting,

Kharkiv State Academy of Design and Arts,

Kharkiv, Ukraine

e-mail: Eugeny.kotlyar@gmail.com

RETURNED HERITAGE: JEWISH TOMBSTONES FROM THE ARCHIVE OF DANYLO SHCHERBAKIVSKY

The paper examines the materials of the Danylo Shcherbakivsky Foundation from the Scientific Archive of the NASU Institute of Archaeology, dedicated to the study of Jewish tombstones in Ukraine (1900s – 1920s). It is argued that this was the first academic investigation of Jewish memorial plastic. The scholar's scientific method of studying the typology and iconography of these monuments is critically reviewed.

Keywords: Jewish heritage, tombstones, research, Danylo Scherbakivsky, Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.